

PELABUHAN DAN CANDI: KAJIAN TERHADAP PENGARUH PELABUHAN PURBA DENGAN PELETAKAN CANDI-CANDI KEDAH TUA

PORTS AND TEMPLES: A STUDY ON THE INFLUENCE OF ANCIENT PORTS WITH THE PLACEMENT OF ANCIENT KEDAH TEMPLES

Muhammad Nu'man Mohd Nasir & Zuliskandar Ramli

Abstrak

Penyelidikan ini mengkaji asosiasi antara pelabuhan purba Kedah Tua dengan peletakan candi dalam konteks sejarah politi ini. Kedah Tua dikenali sebagai Kataha dan Kadaram, memainkan peranan penting dalam jaringan perdagangan maritim yang menghubungkan dunia Timur dan Barat. Kepentingannya sebagai pusat perdagangan yang terkemuka disokong secara meluas oleh rekod bertulis, kebanyakannya daripada sumber asing seperti daripada sumber India, Cina dan Arab-Parsi. Selain itu, bukti kukuh tentang keunggulan ekonomi Kedah Tua diperkukuhkan dengan penemuan pelbagai artifak, termasuk seramik, syiling dan barangan mewah, terutamanya di Sungai Mas dan Pengkalan Bujang. Penyelidikan arkeologi yang teliti di Kedah sejak 1980-an telah membuktikan penyertaan aktif Kedah Tua dalam jaringan perdagangan antarabangsa dan serantau ini. Kajian ini meneliti 30 tapak arkeologi yang mempunyai struktur candi yang terkait dengan ajaran Buddha dan Hindu. Dengan menggunakan teknologi Sistem Penentuan kedudukan Global (GPS) dan alatan Sistem Maklumat Geografi (GIS), koordinat tapak, tarikh, dan maklumat berkaitan direkodkan dan dianalisis secara sistematik, memberikan maklumat tentang pelbagai faktor yang mempengaruhi pembinaan kuil daripada aspek perdagangan dan pelabuhan. Oleh yang demikian, penyelidikan ini secara signifikan menyumbang kepada pemahaman tentang dinamika kompleks terutama dalam aspek perdagangan dan agama Kedah Tua. Hasil analisis mendapati bahawa Sungai Mas yang berfungsi sebagai pusat perdagangan, pelabuhan dan pentadbiran semasa zaman kegemilangannya tidak mempunyai pengaruh besar terhadap peletakan candi di kawasan yang berhampiran dengannya berbanding dengan Pengkalan Bujang

Kata kunci: Kedah Tua, Sungai Mas, Pengkalan Bujang, Candi, Perdagangan

Abstract

Examining the ancient port of Kedah, historically referred to as Kataha and Kadaram, alongside temple placement within its political history, reveals a profound connection. Kedah, a crucial link in the maritime trade network bridging the East and West, attains prominence as a leading trading hub, substantiated through well-documented foreign sources, primarily Indian, Chinese, and Arab-Persian. Moreover, the economic preeminence of Kedah is underscored by the discovery of diverse artifacts, including ceramics, coins, and luxury goods, especially in Sungai Mas and Pengkalan Bujang. Extensive archaeological

investigations undertaken in Ancient Kedah since the 1980s conclusively establish its active participation in this international and regional trade network. The study examines 30 archaeological sites housing temple structures (candi) linked to Buddhist and Hindu teachings. Utilizing Global Positioning System (GPS) technology and Geographic Information System (GIS) tools, site coordinates, chronology, and relevant data are systematically recorded and analyzed. These efforts yield valuable insights into the myriad factors influencing temple construction, particularly those associated with trade and ports. In summary, this research significantly enriches our understanding of the intricate dynamics at play in Ancient Kedah, particularly in the domains of trade and religion. The analysis results indicate that Sungai Mas, a historical trading, port, and administrative center, had a relatively lesser impact on the placement of nearby temples in contrast to Pengkalan Bujang.

Keywords: *Ancient Kedah, Sungai Mas, Pengkalan Bujang, Candi, Trade*

PENGENALAN

Kedah Tua yang dikenali dengan pelbagai nama seperti Kataha dan Kadaram berada di lokasi yang strategik di sepanjang laluan maritim antara timur dan barat. Peranan Kedah Tua sebagai salah satu pusat perdagangan telah dibuktikan berdasarkan kepada catatan bertulis, terutamanya daripada sumber asing seperti sumber India, China, dan Arab-Parsi. Pembuktian tersebut kemudiannya telah diperkukuhkan lagi dengan penemuan pelbagai jenis artifak yang merupakan barang dagangan antarabangsa utama di Sungai Mas dan Pengkalan Bujang. Penemuan arkeologi seperti barang dagangan, termasuk seramik, duit syiling dan barangan mewah, mengesahkan aspek perdagangan maritim yang berkembang pesat di Kedah Tua. Penyelidikan arkeologi di Kedah semenjak daripada tahun 1980-an sehingga kini telah membuktikan bahawa Kedah Tua merupakan sebuah politi yang aktif terlibat dalam aktiviti perdagangan. Jaringan perdagangan yang dimiliki oleh Kedah Tua adalah luas berdasarkan kepada rekod-rekod bertulis terutamanya daripada sumber asing, seperti Arab, India, dan Cina. Kepesatan perdagangan di pelabuhan-pelabuhan Kedah Tua juga dapat dibuktikan berdasarkan kepada penemuan artifak yang suatu ketika dahulu pernah menjadi komoditi perdagangan seperti seramik asing. Terdapat dua buah lokasi yang telah dikenal pasti sebagai entrepot Kedah Tua, iaitu Kampung Sungai Mas dan Kampung Pengkalan Bujang.

Candi-candi Kedah Tua adalah peninggalan fizikal masyarakat yang pernah memakmurkan politi ini. Pembinaan dan kedudukan candi-candi di Kedah bukanlah dilakukan secara rawak, namun ianya telah ditentukan dengan teliti terlebih dahulu. Peninggalan purba yang berasosiasi dengan Kedah Tua seperti candi, merupakan sumber penting untuk memahami dengan lebih jelas berkenaan dengan masyarakat yang mendiami kawasan ini. Hal ini kerana catatan bertulis sama ada daripada sumber tempatan mahu pun sumber asing adalah sedikit, dan sekiranya hanya menjadikan catatan ini sebagai sumber rujukan untuk membina semula sejarah lampau Kedah Tua, ianya adalah sukar. Aspek pemikiran, sosial, kebudayaan, ekonomi dan lain-lain lagi dapat difahami dengan lebih jelas berdasarkan kepada penyelidikan candi-candi purba ini. Gali cari arkeologi yang dijalankan di sesebuah tapak candi, selain menemui struktur monumen, turut menemui pelbagai artifak lain seperti tembikar tanah, seramik, kaca dan lain-lain. Sebahagian daripada artifak yang ditemui tersebut adalah terkait dengan aktiviti perdagangan yang pernah berjalan di Kedah Tua. Selain itu pembinaan dan lokasi candi-candi pula, telah ditentukan berdasarkan kepada beberapa aspek iaitu sosial, kebudayaan, keagamaan dan juga ekonomi. Kesemua aspek ini mempunyai peranan tersendiri dalam penentuan pembinaan dan lokasi sesebuah candi dibina.

PENYELIDIKAN ARKEOLOGI PROTOSAJARAH TERDAHULU DI KEDAH

Penyelidikan arkeologi berkenaan Kedah Tua telah bermula sejak 1840-an lagi, apabila James Low telah menemui secara tidak sengaja beberapa tinggalan purba contohnya seperti inskripsi di Seberang Perai. Lt. Kol. James Low, seorang pentadbir British di Pulau Pinang dan merupakan seorang ahli purbawan, aktif meneroka Tanah Melayu terutamanya di Pulau Pinang dan Kedah dalam misi beliau mencari tinggalan-tinggalan purba sejak tahun 1840-an lagi. Beliau juga merupakan perintis kepada

penyelidikan arkeologi Kedah yang kemudiannya berkembang pesat hingga ke hari ini. Low (1848; 1849; 1884; Laidlay 1849) telah menemui runtuhannya sebuah candi dan juga beberapa buah inskripsi iaitu Inskripsi Buddhagupta, Inskripsi Cherok Tokun dan Inskripsi Bukit Meriam. Inskripsi Bukit Meriam (Tapak 26) ditemui oleh Low (1849) dibawah sebuah runtuhannya purba (candi) yang dibina menggunakan bata. Candi tersebut bersaiz kecil sekitar 10 hingga 20 kaki persegi sahaja. Semasa Low menemui inskripsi tersebut, ianya diselaputi oleh kapur. Inskripsi tersebut ditulis dengan menggunakan Bahasa Sanskrit berdasarkan kepada ayat *ye dharmma betu prabbava*. Malah hasil bandingan antara huruf pada Inskripsi Bukit Meriam dengan Jadual Paleografik Prinsep mendapati ianya berasosiasi dengan kurun ke-5 Masihi (Laidlay 1849).

Semasa Irby (1905) menjalankan penyelidikan di puncak tersebut, beliau menemui sebuah struktur yang beliau nyatakan sebagai sebuah telaga dan sebuah perdiangan (hearth) berukuran kira-kira 4.8 meter persegi, yang diperbuat daripada granit. Penyelidikan selanjutnya mendapati terdapat 9 buah perdiangan lagi telah ditemui, berukuran 1.2 meter persegi dan runtuhannya dinding yang berukuran antara 48 dan 52 meter panjang. Dalam laporan beliau, Irby (1905) telah menyetujui beberapa hipotesis berkenaan asal-usul struktur yang ditemui di puncak Gunung Jerai tersebut, selain turut menegaskan dalam laporan beliau bahawa puncak Gunung Jerai dapat dilihat oleh para pelayar dari Aceh. Beliau mencadangkan bahawa struktur tersebut merupakan sebuah rumah api purba.

Ivor Evans (1927a) semasa berkhidmat di Muzium Perak telah menulis beberapa artikel berkaitan pelbagai topik dalam bidang antropologi dan arkeologi berkaitan dengan Kedah. Antara penulisan penting yang dihasilkan oleh Evans adalah sebuah artikel yang mengandungi pelan sebuah 'kuil' yang telah digali cari sebahagiannya bersama dengan gambar objek yang ditemui. Manakala sebuah lagi artikel menerangkan mengenai sebuah jumpaan yang dipercayai oleh beliau sebagai sebuah tapak milik ajaran Hindu di atas puncak Gunung Jerai yang ditemui semasa survei trigonometri pada tahun 1894 (Evans 1927a). Seterusnya Evans telah menjalankan kerja-kerja arkeologi di puncak Gunung Jerai pada Jun 1921. Bagaimanapun batu bata tinggalan purba di puncak tersebut telah digunakan untuk pembinaan survey beacon, malah dataran berbentuk segi empat yang ditemui oleh Irby juga hampir musnah dan tinggalan dinding purba turut hilang. Baki daripada dataran bata tersebut kemudiannya telah dimateri dengan konkrit bertujuan untuk menghalang kerosakan dan pencerobohan oleh penjarah (Evans 1927a). Evans memandang serius pandangan Irby (1905) yang berkeyakinan struktur tersebut adalah sebuah rumah api, namun beliau lebih merasakan bahawa kawasan tersebut merupakan tempat suci untuk penganut Buddha dan Hindu.

Pada pertengahan tahun 1921, selepas survei di Gunung Jerai dijalankan, Evans telah melakukan galian di Estet Sungai Batu. Beliau membuat keputusan untuk menjalankan penyelidikan di kawasan sekitar selepas ditemui sebuah arca batu di tebing Sungai Bujang. George Coedes menyatakan bahawa arca tersebut merupakan sebuah arca Dewi Durga (Evans 1927a). Antara tahun 1923 hingga 1925, Evans turut menemui batu berukir daripada estet tersebut, namun begitu beliau tidak menjalankan galian secara saintifik di kawasan tersebut. Selepas menemui beberapa objek yang diasosiasikan dengan petempatan orang India, Evans pada tahun 1921 telah menjalankan galian pada timbunan tanah yang telah dikenalpasti di Estet Sungai Batu.

Beliau membuat kesimpulan bahawa kuil purba yang ditemui tersebut berkemungkinan dibina oleh pelayar atau pelombong dari India, namun beliau tidak menolak kemungkinan orang Melayu yang telah membina kuil tersebut. Evans menyatakan sekiranya orang Melayu yang membina mereka telah belajar daripada sumber India (Evans 1926, 1927a). Beliau berpandangan kawasan tersebut sesuai sebagai sebuah kawasan petempatan kerana Sungai Merbok mampu menjadi penghubung mudah untuk ke kawasan pedalaman manakala Sungai Bujang pula dapat menjadi sumber air untuk masyarakat di kawasan tersebut (Evans 1927b). Evans juga telah mengenalpasti sebuah tapak purba di Bukit Pendi. Quaritch Wales kemudiannya menandakan tapak ini sebagai Tapak 17 beliau.

Semasa Quaritch Wales dan isteri beliau datang ke Kedah, telah terdapat beberapa ekspedisi dan galian yang telah dijalankan di negeri ini, ianya bukanlah sebuah kawasan yang langsung tidak diketahui oleh golongan penyelidik terutamanya. Dalam jangka masa 14 bulan iaitu antara tahun 1937

hingga 1939, mereka berdua telah berjaya mengenalpasti 30 buah tapak (Wales 1940). Terdapat beberapa objek purba disimpan di Muzium Perak menurut Quaritch Wales yang menyokong teori kolonisasi India beliau. Antara objek tersebut adalah sebuah arca Buddha daripada tembaga dan tiga buah arca Avalokitesvara (Wales 1938). Ekspedisi yang dilakukan di Kedah juga adalah dibawah naungan *Greater India Research Committee*, dan antara fokus ekspedisi ini adalah untuk mengisi kekosongan maklumat mengenai berkaitan laluan serta pergerakan kolonisasi India purba (Anon 1939).

Selepas Persekutuan Tanah Melayu merdeka daripada penjajahan British pada tahun 1957, penyelidikan arkeologi di Kedah terus dijalankan dan semakin berkembang. Alastair Lamb pada tahun 1959 hingga tahun 1962 telah menjalankan penyelidikan di Lembah Bujang dengan menggunakan kaedah penyelidikan arkeologi dan teknik galian yang lebih sistematik. Tapak 8, Candi Bukit Batu Pahat merupakan antara tapak penting yang pernah oleh Lamb. Beliau telah menjalankan pembinaan semula Tapak 8 dengan bantuan M. Louis Contant, ahli *Conservation d'Angkor* iaitu antara individu yang terlibat dalam projek pembinaan semula Angkor Wat di Kemboja (Lamb 1960). Selain Tapak 8, Lamb juga turut terlibat dalam pelbagai penyelidikan lain di Kedah seperti di Tapak Permatang Pasir, yang sebelum ini pernah dikaji oleh Dorothy Wales dan K.G. Treggoning sebelum diakhiri oleh Lamb pada tahun 1961 (Nik Hassan Shuhaimi 1980). Berdasarkan hasil penyelidikan yang dijalankan, Lamb berpandangan Kedah Tua terlibat secara aktif dalam perdagangan pada masa silam selain turut berperanan sebagai sebuah entrepot.

Pada tahun 1970 sehingga pertengahan 1980-an, penyelidik tempatan pula semakin aktif menjalankan kajian mereka di Kedah. Leong Sau Heng (1973) menjalankan kajian beliau di Pengkalan Bujang bagi meneliti bukti kewujudan perdagangan awal di Kedah. Manakala Nik Hassan Shuhaimi (1976 & 1984) pada ketika itu turut menjalankan penyelidikan dengan menggunakan data-data arkeologi Kedah Tua untuk memenuhi keperluan tesis Sarjana dan Doktor Falsafah beliau. Malah Jabatan Muzium dan Antikuiti (JMA) juga giat menjalankan penyelidikan dan ekskavasi mereka dengan kerjasama para penyelidik tempatan di serata kawasan Lembah Bujang seperti di Bukit Penjara, Tapak 1, Tapak 17, Tapak 21 dan 22, Tapak 31, Tapak 50 (Kamaruddin 1989; Nik Hassan Shuhaimi & Othman 1992; Zuliskandar 2012).

Mohd Supian Sabtu (2002), Kurator Arkeologi yang bertugas di Muzium Lembah Bujang, telah menjalankan penyelidikan dan galian arkeologi di Bukit Batu Pahat. Tapak kajian tersebut telah dinamakan sebagai Tapak 8a dan tapak 8b dan antara penemuan penting hasil penyelidikan tersebut adalah struktur binaan adalah diperbuat daripada batu sungai dan juga bata. Malah beberapa struktur lain seperti stupa dan pelapik tiang turut ditemui semasa galian dijalankan di tapak ini (Nik Hassan Shuhaimi et al. 2008).

Pada tahun 2004, Zulkifli Jaafar (Zuliskandar 2012) telah menjalankan galian semula di Tapak 23, Pengkalan Bujang, projek ini telah dijalankan selama setahun. Galian tersebut telah berjaya membongkar keseluruhan struktur binaan candi di Tapak 23. Namun begitu polemik dalam kalangan penyelidik dan sarjana arkeologi Kedah Tua muncul disebabkan interpretasi Zulkifli terhadap candi tersebut. Zulkifli berpandangan bahawa struktur yang ditemui tersebut merupakan sebuah masjid dan perkara ini adalah bertentangan dengan penyelidikan dan laporan yang dikeluarkan oleh Kamaruddin Zakaria. Hal ini kerana jumpaan seperti pecahan kaca berupa pelita lampu dan kertas emas memperlihatkan kepada perlambangan pemujaan Dewa Siva serta manik-manik kaca adalah antara artifak yang dapat dikaitkan bahawa struktur binaan di Tapak 23 adalah merupakan candi Hindu (Zuliskandar 2012). Malah analisis saintifik yang dijalankan terhadap sampel bata dari Tapak 23 juga menunjukkan persamaan dengan komposisi bata dari Candi Sungai Mas, Tapak 32/34 (Zuliskandar 2008).

Galian semula di Candi Kampung Sungai Mas (Tapak 32/34) dan juga di Pengkalan Bujang telah dijalankan dari tahun 2006 hingga 2007. Projek ini telah dipimpin oleh Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman dari Universiti Kebangsaan Malaysia dan dibantu oleh Asyaari Muhammad dan Zuliskandar Ramli. Tiga tapak utama telah berjaya didedahkan hasil galian tersebut. Bahan binaan yang digunakan untuk tapak candi utama di kawasan tersebut adalah terdiri daripada batu sabak, batu

laterit, granit, batu lumpur dan juga batu bata. Manakala tapak kedua yang ditemui pula dicadangkan sebagai sebuah kolam permandian yang digunakan untuk proses penyucian diri dan diperbuat daripada batu laterit dan batu bata. Tapak ketiga pula adalah tapak yang menjadi bukti kewujudan masyarakat pra-candi di Sungai Mas khususnya. Galicari di tapak ini telah menemui tiang-tiang kayu yang dicadangkan digunakan sebagai tiang rumah selain turut ditemui tembikar tanah dalam jumlah yang besar di kawasan ini (Zuliskandar 2012).

Penyelidikan arkeologi Kedah Tua kemudiannya diteruskan lagi oleh Zuliskandar Ramli (2012) yang telah menjalankan kajian terhadap beberapa tapak arkeologi di Kedah. Kajian yang dijalankan tersebut adalah bertujuan mengkaji penglibatan dan peranan yang dimainkan oleh masyarakat Melayu Kedah Tua dalam memakmurkan Kedah Tua. Beliau telah mengaplikasikan kaedah galicari arkeologi dan juga analisis saintifik dengan menggunakan instrumen XRD dan XRF dalam penyelidikan tersebut. Tapak 17, Bukit Pendiati, Tapak 23, Pengkalan Bujang, Tapak 32/34, Sungai Mas, Candi Bukit Kechil, Tapak 2211, Pengkalan Bujang, Tapak 19, Pengkalan Bujang, dan Tapak 18, Pengkalan Bujang adalah merupakan tapak-tapak kajian beliau. Penyelidikan tersebut mendapati bahan mentah tempatan terutamanya tanah liat telah digunakan oleh orang Melayu di Kedah Tua bagi menghasilkan bata candi-candi yang beliau kaji.

Penyelidikan arkeologi di Sungai Batu, Kedah juga rancak dijalankan oleh para penyelidik dari Universiti Sains Malaysia yang diketuai oleh Mokhtar Saidin. Antara penyelidikan tersebut adalah pada tahun 2014, yang dijalankan oleh Ikhlil Izzati Zakaria di Sungai Batu, Kedah. Beliau telah memberikan fokus terhadap tapak SB2B dan juga SB2D. Struktur yang beliau duga sebagai sebuah pelantar atau mungkin sebagai jeti kuno telah ditemui semasa penyelidikan tersebut sedang dijalankan. Ikhlil Izzati (2014) turut mendakwa, penemuan struktur tersebut yang berasosiasi dengan pengangkutan air merupakan penemuan pertama seumpamanya di Asia Tenggara. Bata buatan tempatan telah dikenal pasti sebagai bahan binaan utama struktur tersebut. Seterusnya Shamsul Anwar Aminuddin (2015) telah menjalankan penyelidikan di beberapa tapak arkeologi di Sungai Batu pada tahun 2015. Galicari dan penyelidikan yang dilakukan mendapati Tapak SB1J dan SB1K merupakan sebuah jeti yang berada di tepi Sungai Batu kuno dan beliau juga mendapati terdapat perbezaan antara tapak SB1M dan SB1N dengan lantai jeti. Manakala tapak SB1M dan SB1N pula berperanan sebagai bangunan penyokong kepada aktiviti yang dijalankan di jeti tapak SB1J dan SB1K.

Suhana Yusof pada tahun 2016 telah menjalankan kajian arkeologi di Sungai Batu pada Tapak SB1P, SB1Q, SB1W, dan SB1X. Tapak SB1P dan SB1W menurut Suhana (2016) berperanan sebagai jeti pada fasa awal berdasarkan kepada struktur binaan yang mempunyai persamaan dengan tapak jeti di Kompleks Arkeologi Sungai Batu. Antara persamaan yang telah dikenal pasti adalah struktur binaan lantai bercirikan susunan bata memanjang berorientasi arah utara-selatan sebagaimana yang terdapat di Tapak SB1A, SB1K, SB1L, SB2B, dan SB2D. Seterusnya tapak-tapak ini telah digunakan oleh masyarakat Kedah Tua sebagai sebuah bangunan pentadbiran, malah Suhana (2016: 156) menegaskan ianya merupakan penemuan pertama yang mempunyai fungsi sedemikian berbanding dengan tapak-tapak lain di Asia Tenggara. Suhana (2016) seterusnya menduga Tapak SB1Q dan SB1X pula berperanan sebagai bangunan pentadbiran berdasarkan kepada lokasi, bentuk dan ruang setiap struktur tersebut.

Sekumpulan penyelidik dan pelajar pasca siswazah dari Universiti Kebangsaan Malaysia pula menjalankan penyelidikan di kawasan Kota Kuala Muda, iaitu dengan menumpukan kajian mereka di Tapak Arkeologi Kampung Baru yang diketuai oleh Zuliskandar Ramli. Muhammad Nu'man telah menjalankan penyelidikan arkeologi di Tapak Arkeologi Candi Kampung Baru, Kota Kuala Muda, Kedah pada tahun 2019. Candi Kampung Baru merupakan antara candi terkini yang ditemui di Kedah. Candi tersebut adalah berbentuk segi empat dan berukuran 12 X 11 meter, manakala bata telah digunakan secara sepenuhnya dalam pembinaan Candi Kampung Baru ini. Muhammad Nu'man (2019) menegaskan bahawa candi tersebut merupakan sebuah candi Buddha berdasarkan kepada orientasi arah utara-selatan candi dan tidak ditemui struktur vimana dan mandapa di tapak tersebut. Penemuan dua buah pelapik arca di tapak ini mengukuhkan lagi pandangan bahawa struktur yang ditemui di Tapak Arkeologi Candi Kampung Baru merupakan sebuah struktur keagamaan.

Selain itu penyelidikan Muhammad Nu'man (2019) juga telah turut menganalisis jumpaan artifak di tapak tersebut berdasarkan kepada analisis tipologi dan juga morfologi selain menganalisis bahan berasaskan tanah liat dari tapak tersebut secara saintifik dengan menggunakan instrumen XRD dan XRF. Hasil analisis saintifik terhadap sampel bata Candi Kampung Baru dan juga sampel tembikar tanah mendapati sumber bahan mentah tempatan telah digunakan dalam menghasilkan bata dan tembikar tanah tersebut. Sumber bahan mentah tersebut telah diambil dari kawasan lembangan Sungai Muda, lembangan Sungai Bujang kawasan sekitar mukim Merbok, dan kawasan sekitar mukim Bujang (Muhammad Nu'man (2019)). Junko Mori pada tahun 2020 turut menjalankan penyelidikan di Tapak Arkeologi Candi Kampung Baru dengan memfokuskan penyelidikan beliau terhadap jumpaan seramik. Mori (2020) telah membuat perbandingan antara seramik yang ditemui di Tapak Candi Kampung Baru dengan seramik yang ditemui di Sungai Mas dan di Pengkalan Bujang. Hasil penyelidikan tersebut mendapati seramik asing yang ditemui di tapak ini berasal dari tiga kawasan utama yang telah dikenal pasti, iaitu China, Timur Tengah dan dari Asia Tenggara. Malah terdapat juga seramik dinasti Tang (618-907 M) yang telah ditemui di tapak ini (Mori 2020). Selain itu Mohd Shamsul Bahari (2022) turut menjalankan penyelidikan di tapak yang sama. Fokus kajian beliau adalah membina semula struktur candi di tapak tersebut secara digital. Hasil kajian tersebut mendapati bahawa candi di Tapak Arkeologi Kampung Baru dibina tidak mengikut arah mata angin secara tepat, tetapi ianya dibina mengarah kepada Gunung Jerai.

PELABUHAN DAN PERDAGANGAN DI KEDAH TUA

Kajian mengenai peranan Kedah Tua dalam perdagangan maritim purba membuka tirai perbincangan menarik mengenai kepentingannya sebagai pusat perdagangan yang penting dan keterlibatannya dalam rangkaian perdagangan maritim yang luas. Kedah Tua yang dikenali dengan pelbagai nama seperti Kataha dan Kadaram berada di lokasi yang strategik di sepanjang laluan maritim antara timur dan barat. Peranan Kedah Tua sebagai salah satu pusat perdagangan telah dibuktikan berdasarkan kepada catatan bertulis, terutamanya daripada sumber asing seperti sumber India, China, dan Arab-Parsi. Pembuktian tersebut kemudiannya telah diperkukuhkan lagi dengan penemuan pelbagai jenis artifak yang merupakan barang dagangan antarabangsa utama di Sungai Mas dan Pengkalan Bujang. Terdapat dua buah lokasi yang telah dikenal pasti sebagai entrepot Kedah Tua, iaitu Kampung Sungai Mas dan Kampung Pengkalan Bujang.

Kampung Sungai Mas

Kampung Sungai Mas terletak di daerah Kuala Muda, iaitu kira-kira 20 km dari Sungai Petani. Sungai Muda berada di sebelah selatan kampung ini, dengan Sungai Terus pula menjadi penghubung antara kawasan ini dengan Sungai Merbok dan seterusnya dengan kawasan-kawasan di sekitar Merbok. Selain daripada penemuan candi dan tinggalan struktur lain, di Sungai Mas turut ditemui pelbagai artifak lain yang penting seperti manik, tembikar tanah, seramik, dan juga inskripsi. Walaupun terdapat dua buah inskripsi yang ditemui di kampung ini, namun kedua-duanya tidak mengandungi maklumat mengenai aktiviti perdagangan atau struktur politik Kedah Tua sebagaimana yang terdapat pada inskripsi di Sumatera. Isi kandungan kedua-dua inskripsi tersebut adalah berkaitan dengan ayat-ayat suci ajaran Buddha. Geomorfologi Kedah Tua pada Zaman Protosejarah adalah berbeza dengan keadaannya pada masa kini, terutamanya daripada aspek aliran sungai dan kawasan pesisir pantai. Pada zaman tersebut, pelabuhan Sungai Mas berfungsi sebagai sebuah pelabuhan pesisir (Allen 1988). Hal ini kerana kedudukan Kampung Sungai Mas yang terletak lebih hampir dengan kawasan pesisir pada zaman tersebut telah membolehkan perkara tersebut berlaku. Kemudiannya apabila berlaku perubahan terhadap aliran sungai dan kawasan pesisir yang berlaku secara beransur-ansur, telah menyebabkan kampung ini berada lebih jauh ke dalam, lebih jauh dari kawasan pesisir pantai.

Lokasi Kampung Sungai Mas pada Zaman Protosejarah telah membolehkan tapak ini berkembang menjadi sebuah entrepot pada masa kegemilangannya. Selat Melaka yang berhadapan dengan Sungai Mas dan kemudahan laluan sungai yang menghubungkan pelabuhan ini dengan Merbok, turut menjadi faktor yang membantu perkembangan pelabuhan ini. Faktor-faktor ini juga turut menarik minat pedagang tempatan dan juga asing untuk singgah dan menjalankan aktiviti perdagangan di pelabuhan Sungai Mas. Selain itu hasil penyelidikan arkeologi yang dijalankan di tapak

ini telah mengenal pasti bahawa Sungai Mas pernah berfungsi sebagai pusat pentadbiran Kedah Tua serta entrepotnya. Ternyata peranan yang dimainkan oleh Sungai Mas adalah penting untuk Kedah Tua semasa Zaman Protosejarah. Bermula daripada abad ke-5 Masihi, Sungai Mas telah berkembang menjadi sebuah pelabuhan utama untuk Kedah Tua.

Nik Hassan Shuhaimi (1984) telah menjalankan galicari di Kampung Sungai Mas pada tahun 1981. Beliau telah memilih sebuah kawasan bertanah rata di belakang sebuah rumah, yang berada di bahagian timur jalan utama di kampung tersebut. Sebuah petak galicari berukuran 3x3 meter telah dibuka di kawasan tersebut. Hasil galicari tersebut telah berjaya menemui sebanyak 4,211 serpihan tembikar tanah dan 268 serpihan seramik. Tembikar tanah yang ditemui tersebut secara umumnya terbahagi kepada dua jenis iaitu tembikar tanah berhias dan tembikar tanah tidak berhias, dengan jumlah tembikar tanah tidak berhias adalah melebihi jumlah jumpaan tembikar tanah berhias. Manakala seramik yang ditemui dalam projek tersebut pula dapat dibahagikan kepada lapan jenis iaitu:

- i) Seramik bersepuh biru, pentarikhan yang diberikan adalah pada abad ke-7 dan ke-8 Masihi.
- ii) Seramik bersepuh kelabu.
- iii) White ware dengan sepuhan lutsinar, pentarikhan yang diberikan adalah pada zaman dinasti Tang.
- iv) Seramik kelabu bersepuh kelabu.
- v) Seramik berslip kelabu.
- vi) Seramik berbadan buff bersepuh putih.
- vii) Seramik bersepuh oker.
- viii) Celadon.

Dalam penyelidikan oleh Nik Hassan Shuhaimi (1984) hanya sebahagian daripada seramik-seramik yang ditemui diberikan pentarikhan. Berdasarkan kepada pentarikhan serpihan-serpihan tersebut, tarikh terawal yang dikenal pasti adalah pada abad ke-7 Masihi sehingga abad ke-12 Masihi. Menurut Nuratikah (2020) serpihan-serpihan seramik yang diberi pentarikhan antara abad ke-10 hingga ke-12 Masihi adalah dalam kuantiti terbanyak berbanding dengan kurun-kurun sebelumnya. Selain itu manik turut ditemui dalam semasa galicari dijalankan, namun manik-manik tersebut hanya daripada jenis manik kaca sahaja. Nik Hassan Shuhaimi (1984) menegaskan walaupun semasa galicari dijalankan tidak ditemui manik daripada jenis lain, namun antara artifak yang ditemui secara rawak adalah termasuk manik-manik yang diperbuat daripada akik dan terracotta.

Pada Oktober 1985 Nik Hassan Shuhaimi kembali terlibat dalam penyelidikan di Sungai Mas, dengan turut disertai oleh sekumpulan penyelidik dari negara-negara Asia Tenggara. Penyelidikan yang diketuai oleh Nik Hassan Shuhaimi ini telah memilih untuk menjalankan galicari di tapak yang kini dikenali sebagai Tapak 33, Kampung Sungai Mas. Antara tujuan utama penyelidikan tersebut adalah daripada aspek geomorfologi, survei dan galicari, sejarah kesenian dan seni bina, serta konservasi. Penyelidik-penyelidik yang terlibat dalam projek tersebut telah dibahagikan kepada beberapa kumpulan, sesuai dengan kepakaran mereka dan juga keperluan skop dan objektif kajian tersebut. Galicari yang dijalankan telah berjaya mendedahkan tinggalan struktur, namun struktur tersebut adalah dalam keadaan yang telah musnah. Selain daripada pembongkaran tinggalan struktur purba tersebut, turut ditemui pelbagai jenis artifak seperti tembikar tanah, seramik, kaca, manik, dan lain-lain lagi. Jumlah tembikar tanah yang banyak ditemui di Kampung Sungai Mas telah memberi petunjuk kewujudan pembuatan tembikar tanah tempatan di Kedah semasa Zaman Protosejarah. Galicari yang dijalankan oleh penyelidik terkemudian dalam projek ekskavasi daripada tahun 2016 sehingga 2019 di Tapak Arkeologi Candi Kampung Baru (CKB), iaitu sebuah tapak yang terletak di tebing Sungai Muda, sekitar 1 km dari Kampung Sungai Mas, telah menemui beberapa buah batu sondol yang digunakan sebagai salah satu alatan dalam proses pembuatan tembikar tanah tempatan (Muhammad Nu'man 2019).

Jabatan Muzium dan Antikuiti (JMA) juga tidak terkecuali dalam menjalankan penyelidikan dan galicari di Kampung Sungai Mas. Hasil galicari yang dijalankan oleh JMA sepanjang penyelidikan mereka daripada tahun 1992 hingga 2001 telah menemui artifak dalam jumlah yang mengagumkan, iaitu sebanyak 191,506 artifak (Kamaruddin 2004). Antara jumpaan tersebut adalah tembikar tanah,

seramik asing, kaca, atap genting, bata, logam, tungku, dan lain-lain. Sebahagian besar artefak yang ditemui merupakan tembikar tanah, merangkumi sekitar 90 peratus daripada jumlah keseluruhan artefak yang ditemui. Pada tahun 2000-an, sekumpulan penyelidik daripada Universiti Kebangsaan Malaysia (UKM) pula turun ke Kampung Sungai Mas dengan menumpukan kajian mereka di Tapak 32 (UKM Pakarunding 2008). Galicari tersebut turut menemui pelbagai jenis artefak seperti tembikar tanah, seramik perdagangan yang berasal dari Timur Tengah dan China dalam kuantiti yang sangat banyak. Dalam galicari ini juga tembikar tanah tetap mendominasi jumlah artefak yang ditemui sebagaimana yang berlaku dalam projek galicari terdahulu.

Selain daripada penyelidikan-penyelidikan utama di Sungai Mas seperti yang dibincangkan di atas, Jane Allen (1988) turut pernah menjalankan survei di kampung ini. Beliau telah menemui sebanyak 103 serpihan tembikar dan seramik. Berdasarkan kepada data jumpaan artefak daripada kesemua penyelidikan yang telah dibincangkan, jumlah keseluruhan artefak yang ditemui di Kampung Sungai Mas adalah sebanyak 135,242 artefak. Jumlah tembikar tanah yang ditemui adalah sebanyak 121,189 daripada jumlah keseluruhan jumpaan, manakala baki daripada jumlah jumpaan tersebut adalah terdiri daripada tembikar batu dan seramik lain. Beralih kepada aspek pentarikhan seramik yang ditemui di Kampung Sungai Mas, seramik daripada abad ke-14 ke atas mendominasi jumlah jumpaan. Namun data utama untuk arkeologi Sungai Mas datang daripada seramik-seramik bertarikh abad ke-7 hingga abad ke-10 Masihi, kerana apabila dibandingkan dengan jumpaan seramik dari Pengkalan Bujang yang mempunyai pentarikhan sama, jumlah seramik abad ini di Sungai Mas adalah lebih banyak berbanding dengan Pengkalan Bujang (Nuratikah 2020).

Malah hasil analisis terhadap pentarikhan seramik dan stratigrafi dari tapak-tapak kajian di Sungai Mas juga telah membuktikan kawasan ini telah muncul sebagai sebuah pelabuhan perdagangan pada abad ke-5 Masihi dan kemudiannya berkembang menjadi sebuah entrepot yang berperanan sebagai titik pertemuan antara pedagang dari sebelah barat, timur, dan pedagang tempatan. Malah pada Zaman Protosejarah juga Sungai Mas merupakan salah sebuah pelabuhan utama di pantai barat Semenanjung Tanah Melayu. Besar kemungkinan pelabuhan Kedah Tua yang telah disinggahi oleh I Ching seperti yang tercatat dalam rekod beliau merupakan pelabuhan di Sungai Mas.

Kampung Pengkalan Bujang

Pengkalan Bujang terletak di daerah Kuala Muda, sekitar 19 km dari Sungai Petani dan 35 km dari Sungai Mas. Dalam penyelidikan ini Pengkalan Bujang berada dalam zon Utara Sungai Merbok-Selatan Gunung Jerai. Sungai yang paling utama untuk Pengkalan Bujang adalah Sungai Bujang, iaitu salah satu sungai yang bersambung dengan Sungai Merbok. Pada tahun 1960-an Pengkalan Bujang telah dikenal pasti sebagai salah satu entrepot pra-Melaka sebagaimana yang dicadangkan oleh Lamb (1961b). Namun selepas kajian arkeologi yang lebih mendalam di Sungai Mas dijalankan, ianya telah membuktikan Sungai Mas terlebih dahulu memainkan peranan sebagai sebuah entrepot Kedah Tua, iaitu sekitar abad ke-7 Masihi. Keadaan tersebut telah berubah selepas abad ke-10 Masihi, apabila Pengkalan Bujang telah berkembang menjadi sebuah entrepot. Pusat perdagangan utama Kedah Tua yang berpindah ke bahagian utara selepas abad ke-10 Masihi ini tidak terus melenyapkan aktiviti perdagangan di kawasan Sungai Mas-Sungai Muda secara sepenuhnya. Hal ini kerana selepas abad ke-10 Sungai Mas tetap menjadi pesaing kepada pelabuhan di Pengkalan Bujang, justeru menunjukkan kedua-dua pelabuhan utama Kedah Tua tetap dimakmurkan.

Kajian arkeologi di Pengkalan Bujang pada awalnya telah dijalankan oleh Quaritch Wales dalam penjelajahan beliau untuk mencari bukti kewujudan koloni-koloni India di Semenanjung Tanah Melayu, dalam gagasan India Raya yang dipegang oleh beliau. Ekspedisi dan galicari yang dijalankan oleh Wales (1940) sebelum tahun 1940 di Kedah adalah sebanyak 30 buah tapak, dan lapan daripadanya adalah terletak di Pengkalan Bujang dan lingkungannya. Seterusnya penyelidikan arkeologi di Pengkalan Bujang terus berkembang apabila Alastair Lamb pula mengkaji kawasan ini. Lamb telah meluaskan skop kajian arkeologi di Kedah, apabila beliau bukan sahaja mengkaji mengenai struktur-struktur purba tetapi turut memberi tumpuan terhadap aspek seramik yang ditemui semasa galicari. Secara tidak langsung turut menyentuh mengenai aspek perdagangan yang pernah terjalin antara Kedah Tua dengan kawasan lain.

Hasil penyelidikan yang dijalankan oleh Lamb pada tahun 1960-an telah membolehkan beliau mengutarakan hipotesis Pengkalan Bujang merupakan sebuah entrepot purba, yang aktif dalam aktiviti perdagangan. Beliau menegaskan bahawa berdasarkan kepada penemuan seramik Song (lewat) atau mungkin ianya seramik Yuan, maka peranan Pengkalan Bujang sebagai entrepot telah berlangsung daripada abad ke-11 hingga abad ke-14 Masihi (Nik Hassan Shuhaimi 1984). Malah penumpuan Lamb terhadap seramik juga telah membantu dalam penentuan pentarikhan yang lebih tepat untuk tapak-tapak arkeologi Zaman Protosejarah di Kedah terutamanya. Hal ini kerana pentarikhan relatif yang diguna pakai dengan menganalisis seramik perdagangan terutamanya daripada China adalah lebih kukuh berbanding dengan pentarikhan relatif yang menganalisis gaya kesenian monumen atau arca semata-mata. Lamb (1961d) dalam penulisan beliau bertajuk *Pengkalan Bujang: An Ancient Port in Kedah* telah melaporkan berkenaan galicari yang beliau jalankan di Pengkalan Bujang, juga dalam yang berukuran 100 kaki persegi telah membongkarkan sejumlah 10,000 serpihan porselin, tembikar tanah, dan seramik lain. Malah dalam galicari tersebut juga beliau telah menemui pelbagai jenis jupmaan lain dalam kuantiti yang banyak seperti serpihan kaca dan manik.

Seterusnya Leong Sau Heng pada tahun 1970-an juga turut pernah menjalankan kajian di Pengkalan Bujang, iaitu dengan menganalisis taburan seramik tempatan dan asing di Pengkalan Bujang. Beliau telah memilih dua lokasi di Pengkalan Bujang sebagai tapak kajian iaitu Sandbank Point dan River Bank Point. Kedudukan tapak pertama adalah terletak di sebelah selatan Tapak 19. Manakala River Bank Point pula terletak di bahagian atas, jauh dari tapak kajian Lamb pada tahun 1961, di sebelah kanan Sungai Bujang. Walaupun sekiranya dibandingkan dengan keluasan Lembah Bujang, skala kawasan Leong adalah kecil, namun sumbangan kajian beliau adalah besar. Pengujian terhadap hipotesis Lamb turut sama dijalankan oleh Leong, beliau mendapati bahawa Pengkalan Bujang pernah berfungsi sebagai hab perdagangan dengan wilayah-wilayah di sebelah timur berdasarkan kepada penemuan seramik China. Malah kehadiran kaca-kaca dari Timur Tengah pula telah memberi bukti yang jelas bahawa hab perdagangan di Pengkalan Bujang juga telah mempunyai jalinan perdagangan dengan wilayah di sebelah barat. Leong (1973) secara jelas telah bersetuju berkenaan peranan Pengkalan Bujang sebagai sebuah pelabuhan utama telah berakhir selepas abad ke-14 Masihi.

Selain daripada penyelidikan oleh Alastair Lamb dan Leong Sau Heng, terdapat juga penyelidikan lain yang dijalankan oleh Jabatan Muzium dan Antikuiti di Pengkalan Bujang. Penyelidikan oleh JMA adalah berbeza dengan kajian kedua-dua sarjana sebelum ini, kerana penyelidikan JMA adalah tertumpu kepada aspek galicari dan pembinaan semula struktur-struktur purba yang terdapat di Pengkalan Bujang. Antara tapak yang digalicari oleh para penyelidik JMA adalah seperti Tapak 19, Tapak 21, dan Tapak 22. Malah penyelidikan selepas dekad 1970-an di Pengkalan Bujang juga tidak sepenuhnya tertumpu terhadap aspek seramik semata-mata, tetapi lebih tertumpu kepada pembongkaran tinggalan struktur-struktur purba. Namun perkara ini tidak bermakna perbincangan mengenai seramik diperkecilkan, kerana sumbangan penyelidikan Lamb dan Leong telah menyebabkan seramik sentiasa menjadi salah satu aspek penting dalam analisis sesebuah tapak arkeologi di Kedah. Nik Hassan Shuhaimi sebagai salah seorang pakar bidang arkeologi tempatan, turut pernah menjalankan penyelidikan di Pengkalan Bujang. Beliau bersama-sama dengan kakitangan JMA telah membuat penyelidikan terhadap Tapak 23 secara berfasa daripada tahun 1986 sehingga tahun 1991. Malah antara tahun 1990 hingga tahun 1991, agensi luar negara iaitu Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) dan Pusat Penyelidikan Timur Jauh Perancis, telah turut terlibat dalam penyelidikan bersama dengan JMA dan UKM (Zuliskandar et al 2014).

Hasil penyelidikan oleh pengkaji terdahulu telah membuahkan pandangan yang kukuh mengenai aspek pensejarahan dan kronologi Pengkalan Bujang, dan Kedah Tua umumnya. Berdasarkan kepada pendapat yang diutarakan oleh Lamb, Pengkalan Bujang merupakan sebuah entrepot antara abad ke-11 Masihi hingga abad ke-14 Masihi. Namun Leong mencadangkan Pengkalan Bujang telah muncul sebagai sebuah pelabuhan perdagangan utama bermula lebih awal, iaitu semenjak daripada abad ke-10 Masihi. Berdasarkan kepada data arkeologi dan pandangan sarjana-sarjana ini, Pengkalan Bujang telah menjadi hab perdagangan utama Kedah Tua selewat-lewatnya pada abad ke-11 Masihi dan ianya berakhir pada abad ke-14 Masihi. Selepas abad ke-10

Masihi, Sungai Mas telah mempunyai pesaing utamanya, dan berkemungkinan selain bertindak sebagai pusat perdagangan, Pengkalan Bujang turut mengambil alih peranan Sungai Mas sebagai pusat pentadbiran (Nik Hassan Shuhaimi 2012, 2013). Terdapat banyak candi yang dibina di sepanjang Sungai Bujang termasuklah di Pengkalan Bujang. Pembinaan candi yang dibina secara berkelompok menunjukkan kawasan ini mempunyai tarikannya yang tersendiri, yang kemudiannya menjadi sebuah pusat keagamaan (Hindu) Kedah Tua sekitar abad ke-11 hingga abad ke-14 Masihi.

METODOLOGI DAN KAWASAN KAJIAN

Penyelidikan ini telah memilih sebanyak 30 buah tapak arkeologi yang mempunyai struktur candi serta berasosiasi sama ada dengan ajaran Buddha atau Hindu. Tapak-tapak yang dipilih dalam penyelidikan ini adalah seperti dalam Jadual 1. Data dan maklumat yang diperlukan bagi menjalankan penyelidikan ini telah dikumpul melalui beberapa teknik yang telah ditetapkan. Data bagi lokasi dan koordinat pula diperoleh dengan merekod lokasi dan koordinat tapak-tapak candi dengan menggunakan alat Sistem Penentududukan Sejagat (GPS). Alat GPS merupakan alat terpenting bagi menentududukan tapak-tapak candi, dalam penyelidikan ini alat GPS jenis mudah alih keluaran Garmin telah digunakan. Koordinat untuk setiap tapak candi direkodkan dalam *World Geodetic System 1984* (WGS84) dan dalam bentuk longitud dan latitud. Data-data ini kemudiannya dipindahkan ke dalam komputer menggunakan perkakasan yang telah ditetapkan untuk dianalisis. Sebuah pangkalan data geografi untuk tapak-tapak candi yang dilawati sebelum ini telah dibangunkan. Pangkalan data ini dibina dengan menggunakan aplikasi *ArcGIS* yang merangkumi beberapa buah aplikasi dalamnya seperti, *Arc Catalog* dan juga *Arc Map*.

Maklumat yang dikutip semasa kajian lapangan terutamanya seperti koordinat tapak, nama tapak, penyelidik terdahulu dan pentarikhkan tapak telah dimasukkan dalam aplikasi Microsoft Excel dan disimpan sebagai fail *comma-separate value* (CSV). Fail CSV tersebut kemudiannya akan diimport ke *Arc Catalog* dan koordinat sistem ditetapkan menggunakan *World Geodetic System 1984* (WGS 84). Selain itu peta topografi Kedah telah diimbas dan diimport ke dalam aplikasi *Arc Map* untuk proses surihan. Setelah pembinaan *base map* ini selesai dilakukan, fail CSV yang telah diimport ke *Arc Catalog* dihubungkan pula dengan *Arc Map*. Data daripada fail CSV tersebut akan ditunjukkan secara imej pada *base map*, malah setiap data yang terdapat pada fail tersebut juga dapat ditunjukkan. Akhir sekali peta dijanakan dengan menggunakan perkakasan GIS dan analisis berkenaan dengan asosiasi candi pelabuhan kemudiannya dilakukan.

Jadual 1. Tapak-tapak candi dalam penyelidikan ini

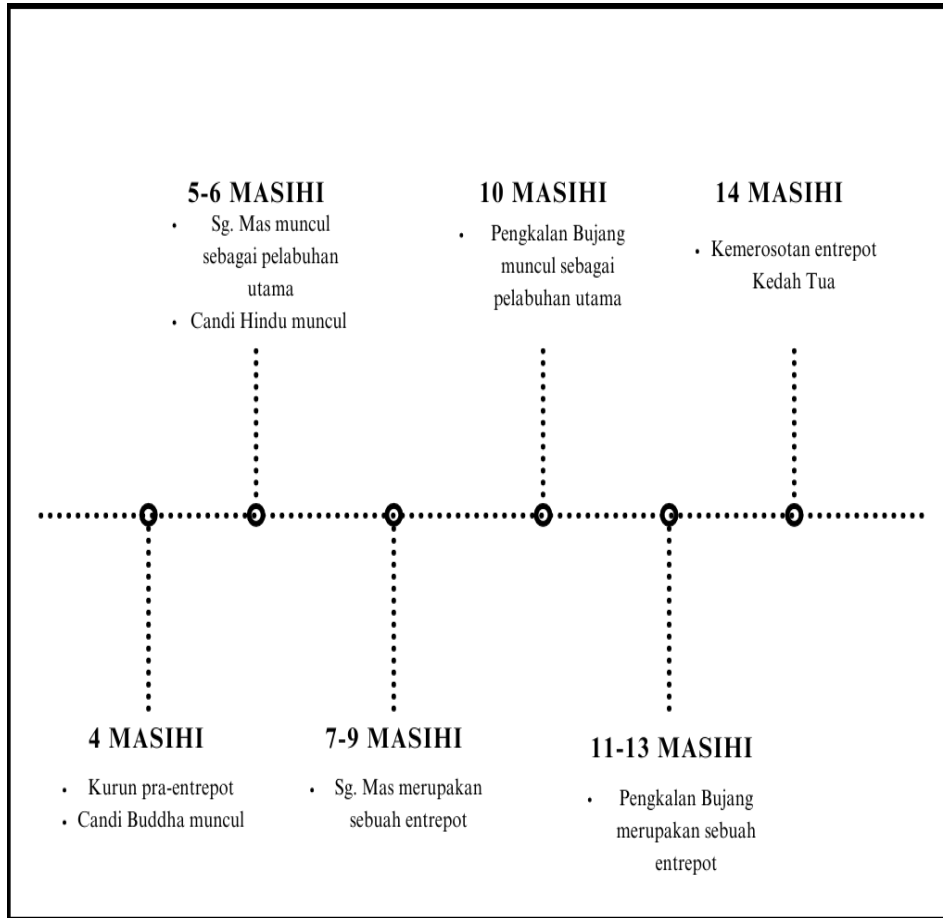
Nama Tapak	Ajaran
1	Buddha
2	Buddha
10	Buddha
16A	Buddha
17	Buddha
21	Buddha
22	Buddha
32/34	Buddha
37	Buddha
39	Buddha
Candi Kampung Baru (CKB)	Buddha
Candi Bukit Kechil	Buddha

26	Buddha
4	Hindu
5	Hindu
6	Hindu
7	Hindu
8	Hindu
11/3	Hindu
13	Hindu
14	Hindu
15	Hindu
16	Hindu
18	Hindu
19	Hindu
23	Hindu
24	Hindu
31	Hindu
49	Hindu
50	Hindu

KEPUTUSAN DAN PERBINCANGAN

Perkembangan entrepot di Kedah Tua dapat dibahagikan kepada enam fasa utama, pembahagian ini adalah berdasarkan kepada data dan penyelidikan yang telah dijalankan oleh para penyelidik terdahulu. Antara fasa-fasa yang telah dikenal pasti adalah fasa sebelum entrepot muncul, iaitu pada abad ke-4 Masihi dan abad-abad sebelumnya. Fasa kedua pula adalah daripada abad ke-5 hingga abad ke-6 Masihi. Pada fasa ini Sungai Mas telah muncul sebagai pelabuhan utama di Kedah, namun masih lagi belum berfungsi sebagai sebuah entrepot. Fasa ketiga pula adalah berlangsung pada abad ke-7 hingga abad ke-9 Masihi. Semasa fasa ini Sungai Mas berfungsi sebagai sebuah entrepot, dan menjadi pelabuhan paling dominan untuk Kedah Tua. Malah pada fasa ini juga pusat pentadbiran Kedah Tua juga berada di Sungai Mas.

Fasa keempat pula adalah pada abad ke-10 Masihi, Pengkalan Bujang telah muncul sebagai pelabuhan utama di Kedah Tua. Pada fasa ini Sungai Mas telah mula disaingi dengan lebih serius oleh hab perdagangan yang lain. Bermula daripada abad ini, persaingan untuk mendominasi aktiviti perdagangan menjadi lebih rancak di Kedah Tua. Fasa kelima pula berlangsung antara abad ke-11 hingga abad ke-13 Masihi, iaitu fasa Pengkalan Bujang berfungsi sebagai sebuah entrepot. Fungsi Pengkalan Bujang sebagai sebuah entrepot berdasarkan pandangan Nik Hassan Shuhaimi (1984) mungkin mencecah hingga abad ke-14 Masihi. Namun yang dapat dipastikan pada abad ke-14 Masihi dan selepasnya, telah berlaku kemerosotan terhadap entrepot Kedah Tua, dan ini merupakan fasa terakhir untuk entrepot Kedah Tua. Rajah 1 menunjukkan kronologi fasa-fasa perkembangan entrepot Kedah Tua dan kemunculan terawal candi Buddha dan Hindu.

Rajah 1. Kronologi entrepot dan candi Kedah Tua

Peletakan Candi di Kawasan Entrepot dan Lingkungannya

Penyelidikan ini telah membahagikan kawasan kajian kepada tiga zon utama, iaitu zon utara Gunung Jerai, zon utara Sungai Muda-selatan Sungai Merbok, dan zon utara Sungai Merbok-selatan Gunung Jerai. Lokasi kedua-dua entrepot Kedah Tua berada di dua zon yang berbeza, iaitu Sungai Mas berada di zon utara Sungai Muda-selatan Sungai Merbok, manakala Pengkalan Bujang berada di zon utara Sungai Merbok-selatan Gunung Jerai. Semasa abad ke-4 Masihi dan sebelumnya, di Kedah Tua masih lagi tidak terdapat pelabuhan 'utama' atau entrepot yang mengendalikan aktiviti perdagangan dalam skala yang besar. Namun pada abad tersebut ajaran Buddha sudah mula bertapak di Kedah Tua, berdasarkan kepada pentarikhkan Tapak 1 di Bukit Choras.

Sungai Mas hanya muncul sebagai sebuah pelabuhan utama pada abad ke-5 Masihi. Semasa fasa abad ke-5 hingga ke-6 Masihi ini, candi-candi tidak dibina secara berpusat atau secara berkelompok di sekitar kawasan Sungai Mas. Hanya Tapak 32/34 sahaja merupakan tapak candi yang terletak di Sungai Mas, dan tidak terdapat candi lain yang berada dalam lingkungan 1 km ke bawah dari pelabuhan purba ini (rujuk Rajah 2). Semasa abad ke-6 Masihi, candi-candi Hindu telah mula muncul dan dibina di Kedah, namun Sungai Mas yang pada masa tersebut sudah berkembang sebagai sebuah pelabuhan utama masih tidak menjadi faktor paling penting dalam pemilihan lokasi pembinaan candi. Candi Buddha terutamanya dibina secara berselerak di Lembah Bujang, iaitu di kedua-dua zon mempunyai tinggalan struktur candi ajaran ini. Manakala candi Hindu pada fasa ini telah dibina di zon utara Sungai Merbok-selatan Gunung Jerai, dengan jarak melebihi 13 km antara Sungai Mas dengan tapak-tapak candi Hindu.

Pelabuhan Sungai Mas terus berkembang dengan aktiviti perdagangan yang semakin rancak, dan ianya membolehkan Sungai Mas berfungsi sebagai sebuah entrepot bermula daripada abad ke-7

Masihi. Lokasi candi-candi Kedah Tua dari abad ke-7 hingga ke-9 Masihi masih lagi tidak berpusat di Sungai Mas, meski pun status Sungai Mas pada fasa ini adalah sebuah entrepot. Terdapat sebanyak empat buah tapak candi yang berada di zon utara Sungai Muda-selatan Sungai Merbok, kesemuanya adalah candi Buddha. Manakala di zon utara Sungai Merbok-selatan Gunung Jerai pula terdapat sebanyak lapan buah tapak candi, dengan enam daripadanya merupakan candi Hindu dan dua buah lagi adalah candi Buddha. Candi yang terdekat dengan Sungai Mas selain daripada yang terdapat di Tapak 32/34 adalah di Tapak Arkeologi Candi Kampung Baru (CKB), iaitu sejauh 1.3 km dari Sungai Mas. Candi-candi lain di kedua-dua zon pula mempunyai jarak antara 3.8 km hingga 16.1 km dari Sungai Mas. Hanya empat buah candi yang terletak di zon utara Sungai Muda-selatan Sungai Merbok sahaja yang berada kurang 10 km dari Sungai Mas. Pada fasa ini juga dapat diperhatikan tidak terdapat walau sebuah pun candi Hindu yang dibangunkan berdekatan dengan Sungai Mas, perkara yang sama juga telah berlaku pada fasa abad ke-5 hingga ke-6 Masihi. Jadual 2 menunjukkan jarak antara Sungai Mas yang berstatus entrepot dengan tapak candi semasa abad ke-5 dan ke-6 Masihi. Manakala Jadual 3 menunjukkan jarak antara Sungai Mas yang berstatus entrepot dengan tapak candi semasa abad ke-7 hingga ke-9 Masihi.

Semasa abad ke-9 Masihi secara keseluruhannya terdapat sebanyak tujuh buah candi, dengan lima buah daripadanya diberi pentarikan paling awal pada abad ini. Sebanyak empat buah candi daripada lima buah candi tersebut dibangunkan di sepanjang Sungai Bujang, iaitu Tapak 14, Tapak 14, Tapak 13 dan Tapak 10. Seterusnya pada fasa abad ke-10 Masihi merupakan fasa Pengkalan Bujang muncul sebagai pelabuhan utama, hanya empat buah candi yang diberi pentarikan pada abad ini, iaitu dua buah di zon utara Sungai Muda-selatan Sungai Merbok dan dua buah lagi di zon utara Sungai Merbok-selatan Gunung Jerai. Pada fasa ini juga Sungai Mas masih kekal sebagai sebuah entrepot, namun dipercayai Pengkalan Bujang mula memberi saingan yang lebih sengit berbanding sebelum ini. Kedua-dua zon kajian utama untuk penyelidikan ini dilihat mempunyai garis pemisah yang jelas daripada aspek keagamaan.

Zon utara Sungai Muda-selatan Sungai Merbok mempunyai dua buah candi Buddha dan di zon utara Sungai Merbok-selatan Gunung Jerai pula terdapat dua buah candi Hindu. Berdasarkan kepada jarak antara pelabuhan purba dengan candi, dapat diperhatikan candi terdekat dengan Sungai Mas adalah sejauh 1.3 km iaitu CKB. Manakala jarak candi terdekat dengan Pengkalan Bujang pula adalah sejauh 1.1 km. Apabila dibandingkan jarak antara candi yang terletak di zon yang berbeza dengan zon lokasi pelabuhan purba, ternyata jarak antara candi-candi di zon berbeza adalah lebih hampir dengan Pengkalan Bujang berbanding dengan Sungai Mas. Sebagai contoh jarak yang terdekat antara candi dengan Sungai di zon berbeza adalah sejauh 12.5 km (Tapak 16). Manakala jarak terdekat antara candi dengan Pengkalan Bujang di zon berbeza pula adalah sejauh 8 km sahaja (Bukit Kechil). Jadual 4 menunjukkan jarak antara pelabuhan-pelabuhan Kedah Tua dengan tapak candi pada abad ke-10 Masihi.

Seterusnya pada fasa abad ke-11 hingga ke-13 Masihi, Pengkalan Bujang telah berkembang dan berfungsi sebagai sebuah entrepot untuk Kedah Tua. Pada fasa ini juga Pengkalan Bujang telah menjadi sebuah pelabuhan yang lebih penting dan dominan berbanding dengan pendahulunya di Sungai Mas. Terdapat sebanyak 10 buah candi yang diberi pentarikan daripada abad ke-10 hingga ke-13 Masihi. Berdasarkan kepada aspek zon kawasan kajian, terdapat sebanyak sembilan buah candi di bangunkan di zon utara Sungai Merbok-selatan Gunung Jerai, dan hanya sebuah candi sahaja yang dibina di zon utara Sungai Muda-selatan Sungai Merbok. Beralih kepada aspek keagamaan pula, hanya dua buah daripada sepuluh candi tersebut yang berasosiasi dengan ajaran Buddha manakala baki lapan buah lagi merupakan candi Hindu. Jarak candi terdekat di zon Sungai Merbok-selatan Gunung Jerai dengan Pengkalan Bujang adalah sejauh 153.7 m, dan jarak terjauh dalam zon yang sama adalah sejauh 6.2 km. Manakala satu-satunya candi yang berada di zon utara Sungai Muda-selatan Sungai Merbok pula adalah sejauh 12.1 km dari Pengkalan Bujang. Jadual 5 menunjukkan jarak antara Pengkalan Bujang dengan candi-candi Kedah Tua pada abad ke-11 hingga ke-13 Masihi.

Jadual 2. Jarak antara Sungai Mas dengan tapak candi pada abad ke-5 hingga ke-6 Masihi

Zon	Tapak	Jarak	Agama
Utara Sg. Muda-Selatan Sg. Merbok	32/34	172 m	Buddha
	26	3.8 km	Buddha
Utara Sg. Merbok-Selatan G. Jerai	2	11.8 km	Buddha
	16A	12.4 km	Buddha
	7	13.7 km	Hindu
	6	15.4 km	Hindu
	4	15.9 km	Hindu

Jadual 3. Jarak antara Sungai Mas dengan tapak candi pada abad ke-7 hingga ke-9 Masihi

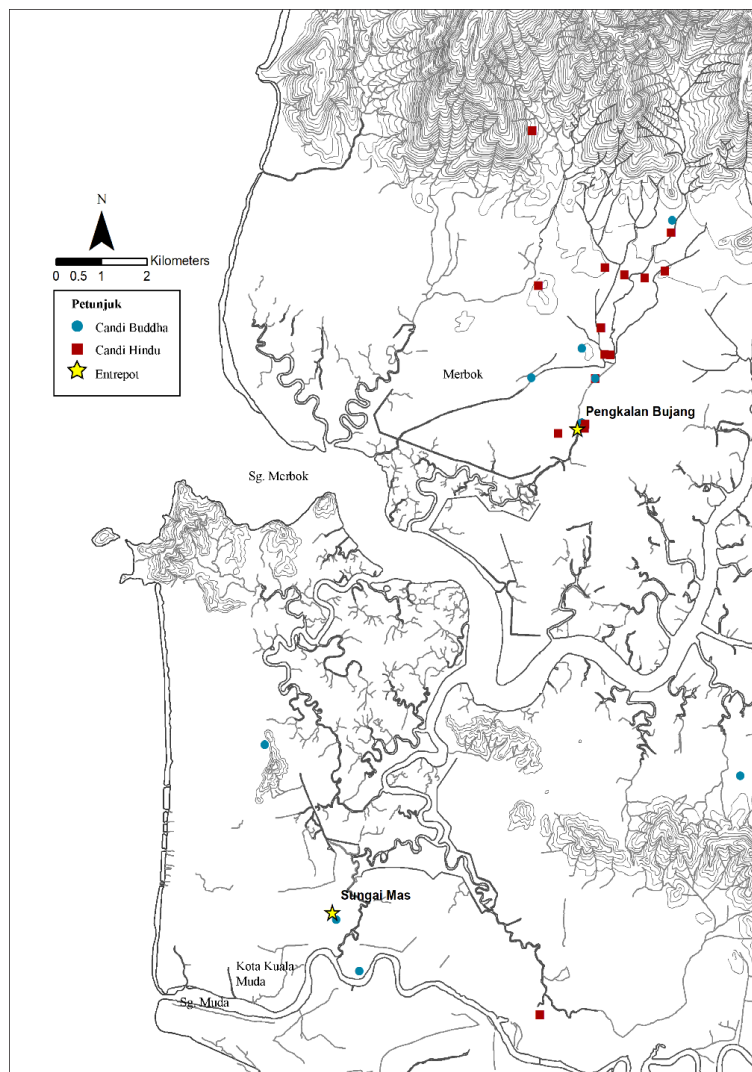
Zon	Tapak	Jarak	Agama
Utara Sg. Muda-Selatan Sg. Merbok	32/34	172 m	Buddha
	CKB	1.3 km	Buddha
	26	3.8 km	Buddha
	Bukit Kechil	9.4 km	Buddha
Utara Sg. Merbok-Selatan G. Jerai	16	12.5 km	Hindu
	14	13.1 km	Hindu
	17	12.9 km	Buddha
	7	13.7 km	Hindu
	13	14.7 km	Hindu
	6	15.1 km	Hindu
	4	15.9 km	Hindu
	10	16.1 km	Buddha

Jadual 4. Jarak antara pelabuhan Kedah Tua dengan tapak candi pada abad ke-10 Masihi

Pelabuhan	Zon	Tapak	Jarak	Agama
Sungai Mas	Utara Sg. Muda-Selatan Sg. Merbok	CKB	1.3 km	Buddha
		Bukit Kechil	9.4 km	Buddha
	Utara Sg. Merbok-Selatan G. Jerai	16	12.5 km	Hindu
		15	12.9 km	Hindu
Pengkalan Bujang	Utara Sg. Merbok-Selatan G. Jerai	16	1.1 km	Hindu
		15	1.6 km	Hindu
	Utara Sg. Muda-Selatan Sg. Merbok	Bukit Kechil	8 km	Buddha
		CKB	12.1 km	Buddha

Jadual 5. Jarak antara Pengkalan Bujang dengan tapak candi pada abad ke-11 hingga ke-13 Masihi

Zon	Tapak	Jarak	Agama
Utara Sg. Merbok-Selatan G. Jerai	19	153.7 m	Hindu
	21	157.8 m	Buddha
	22	157.8 m	Buddha
	23	190.2 m	Hindu
	18	434.5 m	Hindu
	50	2.1 km	Hindu
	11/3	3.3 km	Hindu
	5	3.4 km	Hindu
Utara Sg. Muda-Selatan Sg. Merbok	8	6.2 km	Hindu
	31	12.1 km	Hindu

Rajah 2. Lokasi entrepot dan candi pada abad ke-5 hingga ke-13 Masihi

Pengaruh Entrepot dalam Pemilihan Lokasi Candi

Nik Hassan Shuhaimi (1984) telah mengutarakan bahawa di Kedah Tua, fasa Buddha berlangsung daripada abad ke-6 hingga abad ke-9 Masihi, dengan pusatnya adalah di Sungai Mas. Manakala fasa seterusnya berlangsung daripada abad ke-9 hingga abad ke-13 Masihi, dengan ajaran Hindu beraliran Siva lebih dominan pada masa tersebut. Hujah berlakunya dominasi ajaran Hindu beraliran Siva di Kedah Tua disandarkan kepada penemuan banyak candi yang berasosiasi dengan ajaran ini berbanding dengan candi yang berasosiasi dengan ajaran Buddha, terutamanya selepas abad ke-10 Masihi. Pengelasan dua fasa ini adalah berkait rapat dengan perkembangan pelabuhan purba di Sungai Mas dan juga di Pengkalan Bujang. Sebagai sebuah politi atau kerajaan maritim, aktiviti perdagangan merupakan antara hasil ekonomi utama bagi Kedah Tua. Aktiviti perdagangan ini bermula dengan sebuah pusat pengumpulan barang yang bersaiz kecil, sebelum berkembang menjadi sebuah pelabuhan yang mempunyai jalinan perdagangan hingga ke Asia Selatan, Timur Tengah, dan juga China. Oleh yang demikian telah timbul persoalan, sejauh mana pelabuhan utama Kedah Tua seperti Sungai Mas dan Pengkalan Bujang mempunyai pengaruh terhadap pemilihan lokasi candi?

Berdasarkan kepada aspek daya tarik atau pengaruh entrepot, Sungai Mas dilihat tidak mempunyai tarikan yang kuat sebagai salah satu faktor utama pembinaan candi di kawasan tersebut atau yang berada di sekitarnya. Hal ini kerana meski pun Sungai Mas telah berkembang sebagai sebuah entrepot pada abad ke-7 hingga ke-9 Masihi, namun kedudukan candi-candi Kedah Tua masih tetap berselerak di kedua-dua zon utama dalam penyelidikan ini. Jumlah candi Buddha yang bertarih daripada abad ke-5 hingga ke-9 Masihi sememangnya menunjukkan ajaran Buddha lebih dominan berbanding dengan candi Hindu, dan candi-candi ini tidak dibina secara berpusat di Sungai Mas atau sekitarnya. Perkara ini menunjukkan pemilihan lokasi dan pembinaan candi Buddha tidak meletakkan faktor ekonomi dan perdagangan lebih berpengaruh daripada faktor lain terutamanya daripada faktor keagamaan. Namun begitu di Kampung Sungai Mas terdapat candi raja, yang menjadi candi utama di Kedah Tua pada zamannya. Status candi tersebut juga adalah bagi memperlihatkan kehadiran Buddhisme di Kedah Tua sebagai ajaran utama, yang turut menjadi anutan golongan pemerintah Kedah Tua dan mungkin sebahagian masyarakat Kedah Tua.

Sekiranya faktor status Sungai Mas sebagai sebuah entrepot dan pusat pentadbiran merupakan faktor utama dalam pemilihan lokasi candi, sudah tentu taburan lokasi candi akan berpusat di Sungai Mas atau di kawasan yang berdekatan dengannya. Namun perkara sebaliknya berlaku, iaitu candi dibina secara tidak berpusat atau berkelompok dan jauh dari satu dengan yang lain. Walaupun aspek politik dan ekonomi bukan faktor utama dalam pemilihan lokasi candi Buddha, ianya tidak bermakna kedua-dua aspek ini diketepikan terus. Candi Sungai Mas yang berstatus candi raja jelas membuktikan terdapat pemilihan lokasi candi Buddha tertentu yang dipengaruhi oleh aspek politik dan ekonomi. Manakala candi di Tapak Arkeologi Kampung Baru (CKB) pula membuktikan sebahagian candi Buddha turut mengambil kira pengaruh aspek ekonomi terutamanya perdagangan dan pelabuhan sebagai faktor pemilihan sesebuah kawasan sebagai lokasi yang sesuai untuk dibina candi. Hal ini kerana berdasarkan kepada jumlah jumpaan serpihan seramik perdagangan asing dalam jumlah yang agak banyak membuktikan tapak candi ini berada di kawasan yang aktif dan sibuk dengan aktiviti perdagangan.

Candi Sungai Mas di Tapak 32/34 adalah sebuah candi yang unik kerana terdapat dua fasa pembinaan untuk candi tersebut. Nik Hasssan Shuhaimi, Zuliskandar dan Mohamad Zain (2018) memberi pentarikhkan untuk fasa pertama candi di tapak tersebut adalah pada abad ke-5 Masihi. Manakala fasa kedua pembinaan pula adalah pada abad ke-6 atau ke-7 Masihi. Malah bahan binaan untuk kedua-dua fasa juga adalah berbeza, iaitu dengan menggunakan batu laterit, batu lumpur, dan batu sabak pada fasa pertama. Bahan binaan yang digunakan untuk fasa kedua pula adalah terdiri daripada bata dan batuan granit. Berdasarkan kepada status candi ini sebagai sebuah candi raja atau yang digunakan oleh pemerintah, dan juga berdasarkan kepada catatan I Ching yang menyatakan pada akhir abad ke-7 Masihi Kedah Tua berada di bawah pengaruh Srivijaya, penulis lebih cenderung fasa kedua pembinaan candi di Tapak 32/34 adalah pada abad ke-7 Masihi. Hal ini kerana penaiktarafan

candi tersebut adalah seiring dengan kemasukan Kedah Tua sebagai salah sebuah mandala milik Srivijaya.

Perluasan kuasa Srivijaya di Kedah Tua tidak dapat dipastikan dengan tepat sama ada ianya berlaku secara aman atau sebaliknya, disebabkan tiada catatan tempatan atau asing mengenai perkara ini. Namun yang dapat dipastikan adalah perluasan kuasa Srivijaya di Kedah Tua telah memberi kesan terhadap pembinaan candi. Pada abad ke-7 Masihi tidak terdapat sebuah candi yang diberi pentarikhan terawal pada abad ini. Candi di Tapak 32/34 adalah merupakan kerja-kerja penaiktarafan daripada pembinaan pada abad ke-5 Masihi. Manakala empat buah candi lain iaitu di Tapak 26, Tapak 7, Tapak 4, dan Tapak 6 diberi pentarikhan terawal adalah pada abad sebelumnya (Nik Hasssan Shuhaimi, Zuliskandar & Mohamad Zain 2018). Pembinaan candi kemudiannya berjalan semula pada abad ke-8 Masihi, apabila dua buah candi Buddha telah dibina di Kampung Pendi (Tapak 17) dan di tepi tebing Sungai Muda (CKB). Pada abad ini juga tidak terdapat candi Hindu yang dibina di Kedah Tua. Perkara ini jelas membuktikan pembinaan candi di Kedah Tua pada abad ke-7 dan ke-8 Masihi telah menerima kesan secara langsung akibat perluasan kuasa yang dilakukan oleh Srivijaya. Malah sememangnya Srivijaya telah dibuktikan sebagai sebuah kedatuan yang menjadikan ajaran Buddha sebagai anutan utama. Oleh itu tidak menjadi sesuatu yang janggal pada abad selepas perluasan kuasa Srivijaya di Kedah Tua berlaku, hanya candi-candi Buddha sahaja yang dibina.

Selain itu kemasukan Kedah Tua sebagai sebuah mandala Srivijaya turut memberi kesan terhadap pelabuhannya. Sungai Mas bermula daripada abad ke-7 Masihi telah berkembang dengan lebih pesat dan menjadi sebuah entrepot. Perkembangan pelabuhan ini telah berlaku semenjak abad ke-5 Masihi lagi, namun ditegaskan bahawa status Kedah Tua yang pada masa tersebut merupakan sebuah mandala Srivijaya, iaitu kedatuan yang menguasai perdagangan dan laluan pelayaran di Selat Melaka, telah menjadi pemangkin kepada perkembangan pelabuhan di Sungai Mas untuk berkembang dengan lebih pesat. Pelabuhan Kedah Tua yang berada di bahagian utara semenanjung Tanah Melayu telah menjadikan pelabuhannya terletak di kawasan strategik dalam jaringan perdagangan antara Asia Tenggara dengan Asia Selatan, Timur Tengah dan China. Aspek mandala Srivijaya dan lokasi strategik telah dikenal pasti sebagai antara perkara yang memberi kelebihan kepada pelabuhan Kedah Tua seperti Sungai Mas untuk berkembang sebagai sebuah entrepot.

Seterusnya beralih kepada pengaruh entrepot Pengkalan Bujang dalam pemilihan lokasi candi pula menunjukkan bahawa candi-candi di sekitar Sungai Bujang dan di kawasan yang berhampiran dengan Kampung Pengkalan Bujang dibina terlebih dahulu sebelum Pengkalan Bujang berkembang sebagai sebuah entrepot Kedah Tua. Pada abad ke-10 Masihi pelabuhan Pengkalan Bujang mula berkembang dengan lebih pesat, dan Pengkalan Bujang menjadi sebuah entrepot selewat-lewatnya pada abad ke-11 Masihi. Semasa abad ke-11 Masihi juga, candi-candi yang dibina adalah lebih berpusat, iaitu terletak di Pengkalan Bujang, di sepanjang aliran Sungai Bujang, dan juga di kawasan berhampiran. Pada abad ini candi-candi Hindu mendominasi landskap kawasan yang kini lebih dikenali sebagai Lembah Bujang berbanding dengan candi Buddha. Persekitaran semula jadi di kawasan ini dengan terdapatnya sumber air iaitu Sungai Bujang telah membolehkan kawasan ini untuk berkembang dan didiami. Malah arah aliran Sungai Bujang yang mengalir dari arah utara ke selatan juga telah membolehkan para pembina candi dan penaungnya mendirikan candi mengikut tatacara yang terdapat dalam vastu sastra.

Selain daripada dua faktor di atas, didapati faktor Pengkalan Bujang yang berfungsi sebagai pusat perdagangan turut mempunyai pengaruh yang kuat dalam pemilihan lokasi candi semenjak daripada abad ke-11 Masihi. Berbeza dengan abad-abad sebelum ini, lokasi candi lebih tertumpu di kawasan Pengkalan Bujang dan kawasan sekitarnya telah membuktikan kewujudan pengaruh entrepot atau hab perdagangan utama dalam pemilihan lokasi candi. Hal ini kerana meskipun pembinaan candi berjalan terlebih dahulu berbanding dengan proses perkembangan Pengkalan Bujang sebagai entrepot, namun selepas Pengkalan Bujang menjadi sebuah entrepot, didapati pembinaan candi telah dijalankan dengan lebih rancak terutamanya di Zon Utara Sungai Merbok-Selatan Gunung Jerai.

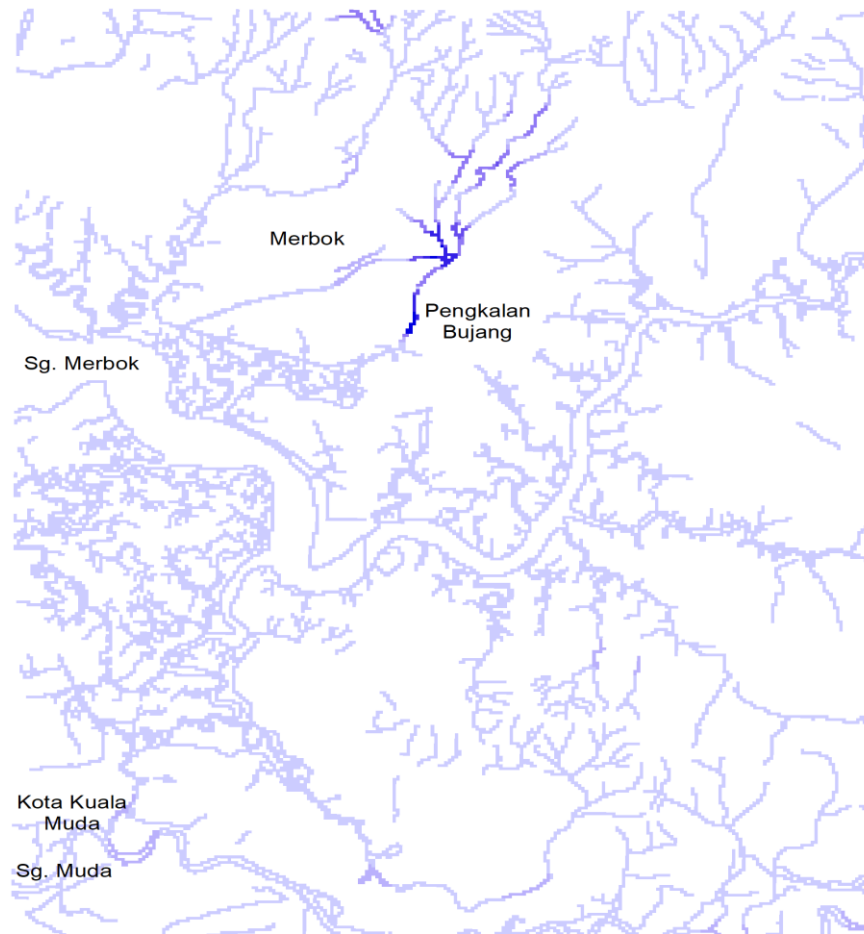
Jika peristiwa bersejarah utama yang berlaku semasa era Sungai Mas berfungsi sebagai entrepot Kedah Tua adalah perluasan pengaruh Srivijaya ke atas politi ini, peristiwa penting yang berlaku

semasa Pengkalan Bujang berfungsi sebagai sebuah entrepot pula adalah serangan Chola terhadap Asia Tenggara termasuklah Srivijaya dan Kedah Tua. Serangan Chola ini sentiasa menjadi persoalan kepada para sarjana terutamanya mengenai motif serangan tersebut. Malah yang lebih menarik perhatian adalah pada tahun-tahun sebelum berlakunya serangan tersebut, Srivijaya-Kedah Tua mempunyai hubungan yang amat baik dengan kerajaan Chola. Pemerintah Srivijaya-Kedah Tua pernah menghantar beberapa utusan dalam beberapa siri ke Chola untuk memberi hadiah kepada kuil-kuil di sana. Malah pemerintah Chola juga turut berbesar hati untuk menganugerahkan kampung dan tanah untuk dijadikan sebagai pallichanda kepada kuil yang dibina oleh pemerintah Srivijaya-Kedah Tua di Nagapattinam (Seshadri 2009).

Serangan Chola ke atas Asia Tenggara ini berlaku pada abad ke-11 Masihi, dan bermula pada abad ini sehingga abad seterusnya telah berlaku penurunan yang ketara terhadap jumlah candi Buddha yang ditemui di Kedah. Terdapat sebanyak enam buah candi yang diberi pentarikhan terawal pada abad ke-11 Masihi, dengan dua daripada candi tersebut merupakan candi Buddha. Seterusnya pada abad ke-12 Masihi tidak ditemui lagi candi Buddha yang diberi pentarikhan terawal pada abad ini. Keempat-empat candi yang diberi pentarikhan terawal pada ke-12 Masihi merupakan candi Hindu. Penemuan candi-candi Hindu yang lebih banyak jumlahnya berbanding dengan candi Buddha selepas abad ke-11 Masihi turut menimbulkan persoalan mengapa candi ajaran ini dibina dengan lebih banyak, sehingga tidak ada lagi candi Buddha yang didirikan pada abad ke-12 Masihi dan seterusnya? Adakah masyarakat Kedah Tua terutamanya golongan pemerintah dan elitnya menukar anutan mereka daripada ajaran Buddha kepada Hindu? Persoalan-persoalan sebegini perlu dibincangkan dengan teliti kerana sebagaimana yang telah maklum, kekurangan rekod bertulis yang menyentuh aspek politik dan sosial Kedah Tua menyukarkan para penyelidik untuk memberi jawapan yang tepat terhadap persoalan-persoalan sebegini. Malah persoalan-persoalan tersebut juga kemudiannya akan beralih kepada perbincangan mengenai golongan yang bertanggungjawab mendirikan candi-candi yang ditemui tersebut, sama ada ianya dibina oleh masyarakat tempatan atau orang asing.

Penemuan candi Buddha di Tapak 21 dan Tapak 22, Pengkalan Bujang juga adalah satu penemuan yang amat menarik. Hal ini kerana di Kampung Pengkalan Bujang kedua-dua candi ini dikelilingi oleh candi Hindu dalam jumlah yang lebih banyak. Malah di kawasan yang ditemui candi Tapak 21 dan Tapak 22 ini terdapat dua buah candi Hindu yang dibina amat dekat iaitu candi Tapak 23 dan Tapak 19. Berdasarkan kepada data taburan lokasi candi, pemilihan sesebuah lokasi untuk pembinaan candi Buddha membuktikan ianya dilakukan dengan teliti. Hal ini kerana meskipun pemilihan lokasi candi ajaran ini umumnya lebih dipengaruhi oleh faktor keagamaan, namun terdapat lokasi candi Buddha yang membuktikan terdapat faktor lain yang turut mempengaruhi pemilihan lokasi pembinaan candi seperti Candi Sungai Mas yang dipengaruhi oleh status Sungai Mas sebagai hab perdagangan utama dan pusat pentadbiran Kedah Tua. Pemilihan lokasi di kawasan tumpuan aktiviti masyarakat ini bertujuan untuk menonjolkan kehadiran dan keutamaan ajaran Buddha di Kedah Tua.

Sebagai sebuah hab perdagangan utama dan pusat pentadbiran Kedah Tua pada zaman kegemilangannya seperti yang ditegaskan oleh Nik Hassan Shuhaimi (2012, 2013), pemilihan lokasi candi Buddha Tapak 21 dan Tapak 22 di kawasan yang terletak di Kampung Pengkalan Bujang turut menepati tujuan pembinaan candi untuk menunjukkan kehadiran dan keutamaan ajaran ini di Kedah Tua. Sekiranya selepas abad ke-10 Masihi Buddha tidak lagi menjadi anutan terutamanya oleh golongan elit Kedah Tua, sudah pasti tidak terdapat sebarang keperluan untuk candi Tapak 21 dan Tapak 22 dibina. Malah jika objektif pembinaan candi Buddha tidak berpunca daripada faktor untuk menonjolkan keutamaan ajaran ini, pemilihan lokasi candi yang berasosiasi dengan Buddha boleh sahaja dibina di lokasi lain yang tidak menjadi kawasan tumpuan masyarakat seperti di atas puncak bukit tunggal. Oleh yang demikian taburan lokasi candi-candi pada abad ke-11 Masihi dan abad seterusnya memberi gambaran jelas bahawa Pengkalan Bujang mempunyai pengaruh terhadap pemilihan lokasi candi. Analisis kepadatan yang dilakukan dalam perkakasan ArcGIS menunjukkan sememangnya kawasan di Pengkalan Bujang dan Sungai Bujang merupakan kawasan tumpuan candi dibina (Rajah 3).

Rajah 3. Peta kepadatan candi-candi Kedah Tua

KESIMPULAN

Entrepot purba di Kedah Tua terdapat di dua zon kajian dalam penyelidikan ini iaitu di Zon Utara Sungai Muda-Selatan Sungai Merbok dan Zon Utara Sungai Merbok-Selatan Gunung Jerai. Manakala di Zon Utara Gunung Jerai pula tidak terdapat entrepot yang dikenal pasti. Terdapat candi-candi yang dibina di dalam zon yang mempunyai entrepot, dengan candi Buddha muncul terlebih dahulu sebelum kemunculan candi Hindu pada abad ke-6 Masihi di Zon Utara Sungai Merbok-Selatan Gunung Jerai. Candi-candi Buddha pula, semasa Sungai Mas berstatus entrepot didirikan di kedua-dua zon tersebut. Pada zaman ini juga, candi-candi yang dibina tidak berpusat atau dibina secara dekat dengan entrepot malah semasa Sungai Mas belum lagi berkembang sebagai pelabuhan utama, candi Buddha telah dibina jauh ke utara iaitu di Bukit Choras. Perkembangan Sungai Mas sebagai pelabuhan utama bergerak seiring dengan pembinaan candi, terutamanya yang berasosiasi dengan ajaran Buddha sebagaimana yang terdapat di Sungai Mas dan kawasan berhampiran dengannya. Walaupun berfungsi sebagai entrepot dan pusat pentadbiran Kedah Tua, Sungai Mas tidak menjadi faktor yang paling utama dalam pemilihan lokasi candi. Hal ini jelas dapat dilihat apabila candi-candi yang diberi pentarikhan sezaman dengan fasa entrepot Sungai Mas, struktur-struktur keagamaan tersebut tidak dibina dengan lebih banyak di kawasan Sungai Mas atau yang lebih hampir dengannya. Sekiranya Sungai Mas adalah faktor yang paling utama, maka candi yang diberi pentarikhan antara abad ke-5 hingga ke-9 Masihi haruslah sebahagian besarnya dibina di Sungai Mas dan lingkungannya.

RUJUKAN

- Allen, J. 1988. Trade, Transportation and tributaries: exchange, agriculture and settlement distribution in Early Historic-Period Kedah, Malaysia. Tesis Ph.D., University of Hawai'i.
- Anon. 1939. Malaya and India: early cultural relations. *Nature* 8: 65-66.
- Evans, I.H.N. 1926. Results of an expedition to Kedah. *JFMSM* 12: 74-82.
- Evans, I.H.N. 1927a. *Papers on the Ethnology and Archaeology of the Malay Peninsula*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, I.H.N. 1927b. Antiquities from Sungai Batu Estate, South Kedah. Dlm. Evans, I.H.N. (pnyt.). *Papers on the Ethnology and Archaeology of the Malay Peninsula*, hlm. 113-121. Cambridge: Cambridge University Press.
- Iklil Izzati Zakaria. 2014. Kajian Arkeologi di Tapak Jeti SB2B dan SB2D, Kompleks Sungai Batu, Lembah Bujang. Tesis Sarjana, Universiti Sains Malaysia.
- Irby, F.W. 1905. A short account of some ancient remain found on Gunong Jerai, Kedah. *JFMSM* 1: 79-81.
- Kamaruddin Zakaria. 1989. Lembah Bujang: Kompleks Percandian Bukit Choras, Kedah Darul Aman, Laporan Awal. *Jurnal Arkeologi Malaysia* 2: 13-24.
- Kamarudin Zakaria. 2004. Penyelidikan Arkeologi Sungai Mas, Kedah. *Jurnal Arkeologi Malaysia* 17: 51-58.
- Ladlay, J.W. 1849. Note on the foregoing. Dlm. Low, James. On an Inscription from Keddah. *Journal of Asiatic Society of Bengal* XVIII(1): 247 – 249.
- Lamb, A. 1961. Some Glass Beads from Kakao Island, Takuapa, South Thailand. *Federation Museums Journal* 4: 48-55.
- Lamb, A. 1961b. Miscellaneous Papers on Early Hindu and Buddhist Settlement in Northern Malaya and Southern Thailand. *Federated Malay Journal* 6.
- Leong Sau Heng. 1973. A Study of ceramic deposits from Pengkalan Bujang, Kedah. Tesis Sarjana, Universiti Malaya.
- Low, James. 1848. An account of several inscriptions found in Province Wellesley on the Peninsula of Malacca. *Journal of Asiatic Society of Bengal* XVII(2): 62 – 66.
- Low, James. 1849. On an Inscription from Keddah. *Journal of Asiatic Society of Bengal* XVIII(1): 247. Low, James. 1884. Extract of a letter from Col. James Low. *Journal of Asiatic Society of Bengal* XVII(1): 232 – 233.
- Mohd Shamsul Bahari Abd Hadi. 2022. Rekonstruksi Digital Candi Kampung Baru, Kota Kuala Muda, Kedah. Tesis Sarjana, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Mohd Supian Sabtu. 2002. *Tamadun Awal Lembah Bujang*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Mori, J. 2020. Kepelbagaian Jenis Seramik Asing di Tapak Candi Kampung Baru, Kota Kuala Muda, Kedah. Tesis Sarjana, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Muhammad Nu'man Mohd Nasir. 2019. Penyelidikan dan Ekskavasi Tapak Candi Kampung Baru, Kota Kuala Muda, Kedah. Tesis Sarjana, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman & Othman Mohd. Yatim. 1992. *Warisan Lembah Bujang*. Bangi: Ikatan Ahli Arkeologi Malaysia.
- Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman, Zuliskandar Ramli & Mohamad Zain Musa. 2018. Akulturasi Budaya India dan Kesenambungan Kepercayaan Masyarakat Tempatan. Dlm. Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman & Zuliskandar Ramli (pnyt.). *Prasejarah dan Protosejarah Tanah Melayu*, hlm. 338-414. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman, Zuliskandar Ramli & Mohd Supian Sabtu. 2008. Monumen Lembah Bujang. Dlm. Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman (pnyt.). *Lembah Bujang dari Perspektif Arkeologi dan Pelancongan*, hlm. 45-130. Bangi: Institut Alam dan Tamadun Melayu.
- Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman. 1976. Buddhist sculpture from Sumatra, Peninsula Malaysia Thailand during the Srivijayan Period (7th-14th century AD). Tesis Sarjana, University of London.
- Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman. 1980. Sejarah penyelidikan arkeologi di Kedah dan Seberang Prai. Dlm. Chandran J. & Baharuddin J. (pnyt.). *Lembah Bujang*, hlm. 18-21. Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia.

- Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman. 1984. Art, archaeology and the early kingdoms in the Malay Peninsula and Sumatra: c. 400-1400 AD. Tesis Ph.D., University of London.
- Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman. 2012. Arkeologi Kedah: 1840-an – 2011. Dlm. Abdullah Zakaria Ghazali & Mardiana Nordin (pnyt.). *Kedah: Warisan dan Sejarah*, hlm. 1-23. Bangi: Ikatan Ahli Arkeologi Malaysia.
- Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman. 2013. The Archaeology of Later Prehistoric Ports and Pre-Melakan Entrepots and Evidence of Inter-Regional Trade in Malaysia. Dlm. Miksic, J.N. and Goh G.Y. (pnyt.). *Ancient Harbours in Southeast Asia: The archaeology of early harbours and evidence of Inter-regional trade*, hlm. 71-82. Bangkok: SEAMEO-SPAFA.
- Nuratikah Binti Abu Bakar. 2020. Pensejarahan dan Sintesis Tapak Arkeologi Sungai Mas (Tapak 32/34). Tesis Sarjana, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Seshadri, G. 2009. New Perspective on Nagapattinam: The Medieval Port City in the Context of Political, Religious, and Commercial Exchanges between South India, Southeast Asia and China. Dlm. Kulke, H., Kesavapany, K. & Sakhuja, V. (pnyt.). *Nagapattinam to Suvarnadwipa: Reflections on the Chola Naval Expeditions to Southeast Asia*, hlm. 102-134. Singapore: ISEAS.
- Shamsul Anwar Aminuddin. 2015. Kajian Arkeologi di Tapak SB1M dan SB1N, Kompleks Sungai Batu, Lembah Bujang, Kedah. Tesis Sarjana, Universiti Sains Malaysia.
- Suhana Yusof. 2016. Ekskavasi Tapak Monumen SB1P, SB1Q, SB1W dan SB1X di Kompleks Sungai Batu, Lembah Bujang, Kedah. Tesis Sarjana, Universiti Sains Malaysia.
- UKM Pakarunding. Laporan Projek Penyelidikan dan Ekskavasi Arkeologi Lembah Bujang, Kedah. 2008. Bangi: UKM Pakarunding.
- Wales, H.G.Q. 1940. Archaeological research on ancient Indian colonization in Malaya. *JMBRAS* 18(1): 1-85.
- Zuliskandar Ramli, Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman, Adnan Jusoh & Muhammad Rizal Razman. 2014. Interpretasi Terkini Data Arkeologi di Kompleks Percandian Pengkalan Bujang, Kedah. *Jurnal Antarabangsa Alam dan Tamadun Melayu (Iman)* 2 (2): 81-90.
- Zuliskandar Ramli. 2008. Sumbangan Sains dalam penyelidikan arkeologi: Khusus dalam kajian komposisi artifak. Tesis Sarjana, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Zuliskandar Ramli. 2012. Proses akulturasi budaya India dan transformasi ilmu masyarakat Kedah Tua berdasarkan data arkeologi dan kajian saintifik. Tesis Ph.D. Universiti Kebangsaan Malaysia.

Muhammad Nu'man Mohd Nasir
Jabatan Sejarah,
Fakulti Sastera dan Sains Sosial,
Universiti Malaya
Email: numanmuhd@gmail.com

Zuliskandar Ramli
Institut Alam & Tamadun Melayu (ATMA),
Universiti Kebangsaan Malaysia
43600, Bangi, Selangor
Email: ziskandar2109@gmail.com

Received: 12th August 2023

Accepted: 15th September 2023

Published: 30th September 2023